

mın kıraati, selâmdan sonra müezzinler tarafından okunan tesbihat ve dualar şeklinde sıralanabilir. Bunların dışında değişik zaman ve yerlerde okunmakla birlikte cami müsikisi türleri içine giren temcîd, salâ (salât), münâcât, tekbir, salât-ı ümmiyye, mevlid, mi'râciye, Muhammediye, tevşih, camî na'tı ve ramazan ilâhileri de önemli birer form olarak ortaya çıkmaktadır (bk. CAMÎ MÜSİKİSİ).

Tekke müsikisi ise cehrî tarikatların zikirleri esnasında daha çok ritme dayalı, bazan bir veya birkaç enstrümanın da iştirâkiyle ortaya çıkan müsikidir. Tekke müsikisi formları şu şekilde sıralanabilir: Mevlevî âyini, mersiye, kaside, ism-i celâl, durak, şugul, savt ve nefes. Na't ve ilâhi formları ortak özellikleri gereği hem cami hem de tekkede okunmaktadır; bu ise her iki müsikide de müşterek taraflar olduğunu gösterir. Ancak tekke ilâhileri bazan müsikî aletleri refakatinde okunabildiği halde cami ilâhilerinde bu mümkün değildir (bk. TEKKE MÜSİKİSİ).

BİBLİYOGRAFYA :

Ezgi, *Türk Musikisi*, III, 54; Ergun, *Antoloji*, I, 11, 13; Nuri Özcan, *Onsekizinci Asırda Osmanlılarda Dinî Müsikî* (doktora tezi, 1982), MÜ İlahiyat Fakültesi, s. 2-3, 10-11.

NURİ ÖZCAN

DİNSİZLİK

(bk. İLHÂD).

DİPLOMATİK

Belgelerin özelliğini inceleyen bilim dalı.

Grekçe asıllı bir kelime olan *diploma* "ikiye katlanmış şey, katlanmış kâğıt" anlamına gelir. Kelime eski Yunan'da "iki levha arasına yazılmış hukuk akdi" için de kullanılmıştır. Latince'deki karşılığı ise "tavsiyenâme veya salâhiyet kâğıdı"dır. Roma'da imparator veya senato tarafından posta vasıtalarında kullanılmak üzere verilen pasaporta ve askerlik yapanlara bazı imkânlar sağlayan imtiyaznâmeye de diploma denmiştir. Ortaçağ'da resmî devlet daireleri tarafından diploma kelimesi yerine "berat, mektup, belge" mânalarına gelen *charta*, *epistola*, *littera*, *pagina*, *briet* ve *urkun* de kelimeleri kullanılmıştır. Fransızca'da *diplôme* "şehâdetnâme, berat, imtiyaz" anlamlarını taşımakta; aynı kökten ge-

len *diplomatik* ise "şehâdetnâme, imtiyaznâme ve eski ahid ve kanunlarla berat vb. şeyleri halletme fenni", daha geniş anlamda "hukukî ve idarî önem taşıyan belge ve resmî kayıtları malzeme ve muhteva yönünden inceleyen bilim dalı" şeklinde tarif edilmektedir. *Diplomatika* olarak da kullanılan *diplomatik*, çeşitli belgelerin yazılış tarz ve şartları, kullanılma yerleri, ihtiva ettiği unsurları ve zaman içinde belgelerin özelliklerinde meydana gelen değişiklikleri inceler.

Diplomatîğin bir ilim olarak ortaya çıkması pratik bir ihtiyaçtan doğmuştur. Ortaçağ Avrupası'nda savaşlar sonucu kaybolan belgelerin yenilenmesi sırasında sahtelerinin de düzenlenmiş olması hakikî ve sahte belgelerin tesbiti işini gündeme getirmiş ve bunların özelliklerinin belirlenmesi konusundaki çalışmalar neticesinde de diplomatik ilmi ortaya çıkmıştır. XVII. yüzyıl sonlarında Milanolu piskoposluk üyelerinin, hakikiliğinden şüphelenerek incelenmek üzere papalığa gönderdikleri, Papa III. Innocent (1198-1216) tarafından yazıldığı iddia edilen mektubun sahte olduğu anlaşılınca gerçekte sahte bir belgenin farkları papalıkça ortaya konmaya çalışıldı. Bundan sonra diplomatikle ilgili bazı çalışmalar yapıldı; hatta Cizvit Daniel van Papebroeck, 1675'te yayımlanan *Acta santrum*'daki yazısında Saint Denis Manastırı'ndaki krallık belgelerinin hepsini ayırım yapmaksızın sahte olarak vasıflandıracak kadar ileri gitti. Diplomatik hakikî mânada ilim olma hüviyetini, ancak Fransız Bénédictin tarikatı mensubu olan Dom Jean Mabillon'un 1681'de Latince olarak kaleme aldığı *De re diplomatica libri sex* adlı eseriyle kazandı. Bu eserle arşiv belgelerinin özellikleri tesbit edilerek araştırma ve inceleme usullerinin temelleri atıldığı gibi hakikî ve sahte belgelerin ayırt edilmesi hususunda kaideler de kondu.

Jean Mabillon'un eserini, XVIII. yüzyılda diğer Avrupa devletlerinde diplomatik üzerine yayımlanan kitaplar takip etti. İngiltere'de Madox *Fomulare Anglicanum* (1702), İtalya'da Maffei *Istoria Diplomatica* (1727), Fransa'da René Prosper Tassin ve Charles François Toussaint *Nouveau traité de diplomatique* (I-XV, Paris 1750-1765); D. de Vaines, *Dictionnaire de Diplomatique Gatterer, Elementa Artis Diplomaticae* (Göttingen 1765), Schoneman, *Essai de système général de diplomatique* (I-II, Hamburg 1801) adlı eserleriyle diplomatik ilmine

yenilikler getirdiler. İlk diplomatik öğretimi yapan müessese olan Ecoles des Chartes ise 1821'de Fransa'da açıldı; bunu XIX. yüzyılın ortalarında Viyana ve diğer Avrupa ülkelerinde açılanlar takip etti.

MÜBAHAT S. KÜTÜKOĞLU

İslâm Devletlerinde Diplomatik. Diplomatîğin tarihi İslâm'da Hz. Peygamber zamanına kadar gider. Bu konuda yapılacak araştırmalara ışık tutacak malzeme, bugüne ulaşabilmiş az sayıdaki belgeden ziyade kâtipler ve diğer görevliler için kaleme alınmış çeşitli türden eserlerdir. Hicrî ilk asırlardan itibaren düzenlenmiş olan evrak ve defterlerin nasıl tutulması gerektiği konusunda oldukça iyi ve sistemli şekilde hazırlanmış el kitapları metodik olarak ele alındığında bunların birer diplomatik kitabı olduğu görülür. Çünkü modern diplomatîğin ele aldığı bütün konular, bu erken dönem inşa ve kütüb kitaplarında bulunmaktadır. Nitekim Kalkaşendî (ö. 821/1418), kendi zamanına kadar bu alanda yapılan belli başlı çalışmaları görüp *Şubhu'l-a'sâ fî şinâ'ati'l-inşâ* adıyla on dört ciltlik bir İslâm diplomatik ansiklopedisi meydana getirmiştir.

Câhiliye dönemi Arap toplumunda oldukça zengin şifahî kültür ve edebiyatın bulunmasına karşılık yazılı evrak geleneğinin çok zayıf olduğu bilinmektedir. 610 yılında İslâmiyet'in ortaya çıkışı hemen her konuda yeni bir dönemin başlangıcı olmuş, 622'de hicretle birlikte Medine şehir devletinin kurulması ise devlet geleneğinde yeni bir devir başlatmıştır. Hz. Peygamber'in dinî bir lider, devlet başkanı ve orduların kumandanı olması onun dinî, siyasî ve askerî alanlarda kararlar almasını, civarındaki kabileler ve devletlerle, hatta Bizans ve Sâsânî gibi o dönemin en büyük iki imparatorluğu ile temasa geçmesini, yazışmalar yapmasını zarurî kılmıştır. İbn Sa'd Hz. Peygamber'in İslâm'a davet mektuplarını eserinde bir araya getirmiştir (*eṭ-Ṭabakât*, I, 258-291). O oldukça yoğun sayılabilecek bu yazılı muhaberat Arap dünyası için tamamen yeni olan yazışma ilmini ortaya çıkarmıştır. Hz. Peygamber kalem ve mürekkebin kullanılış biçimi, yazının tertibi, kimlere nasıl hitap edileceği, besmele, selâm, dua ifadeleri, mühür ve tarih koyma gibi modern diplomatik ilminin temel konuları ve problemleriyle bizzat ilgilenmiş, mektup ve yazılar yazdırırken istihdam

ettiği kırktan fazla kâtime açıklamalar da bulunmuştur (Kettânî, I, 199 vd.).

Hz. Peygamber devrinde divan usulünün henüz benimsenmediği, Halife Ömer dönemindeki tartışmalardan anlaşılmaktadır. Ancak Asr-ı saâdet'te münferit belgelerin dışında bazı defterlerin tutulduğu konusunda kaynaklarda bilgi bulunmaktadır. Hz. Peygamber'in, "Bana müslüman olanları yazınız" (Buhârî, "Cihâd", 181) emriyle ilk nüfus sayımının yapılması; hanımı hacca gitmek isteyen bir sahâbînin, "Ben orduya yazıldım" ifadesinin hadiste yer alması (Buhârî, "Cihâd", 140, 181; Müslim, "Hac", 424); Hayber'in fethi sırasında Resûl-i Ekrem'in Zeyd b. Sâbit'i müslümanların sayısının tesbitiyle görevlendirmesi; Tebûk seferi hazırlıklarından bahseden Kâ'b b. Mâlik'in, "Mücahidlerin künyelerini divan defterleri almıyordu" demesi bu dönemde malî, askerî maksatlarla defter tutulduğunu göstermektedir (Fayda, II, 160-161). Hulefâ-yi Râşidîn zamanında bu uygulama artarak devam etmiş, özellikle Halife Ömer devrinde divan teşkilâtının kurulması ve divan adıyla çeşitli defterlerin tutulması önemli bir gelişme olmuştur. Muhammed Hamîdullah başta Hz. Peygamber'in davet mektupları olmak üzere Hulefâ-yi Râşidîn dönemini de içine alan resmî yazışmalara ait vesikaların metinlerini doktora tezi olarak Fransızca'ya çevirmiş (Paris 1935), daha sonra da Arapça asıllarını yayımlamıştır (Kahire 1941).

Divanın, yapılan fütuhatta elde edilen ve "fey" adı altında toplanan cizye, harac ve ticaret malları gibi vergilerin âdil bir sistemle idaresi için yapılan istişare toplantıları sırasında İranlı olan ve İran'ı tanıyan bazı sahâbîlerin tavsiyesi üzerine ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Divan defter tutma sistemidir. "Levha" adıyla da anılan bu defterlerin Medine dışında Medâin, Küfe, Basra, Dimaşk, Humus, Ürdün, Filistin ve Mısır'da da tutulduğu bilinmektedir. Hz. Ömer'in kurduğu bu divanın dili merkezde ve taşrada Arapça'dır. Buna karşılık meselâ Basra ve Küfe'de biri orduya, diğeri vergilere ait olan iki divandan birincisinin dili Arapça, ikincisinin Farsça idi. Suriye'de de biri Arapça, diğeri Rumca iki divan tutuluyordu (Fayda, II, 150-151).

Emevîler döneminde hem sayı hem de mahiyet açısından divan teşkilâtında önemli gelişmeler olmuştur. Şüphesiz bu durum, defter ve evrak olarak divan kayıtlarının çoğalmasına da zemin ha-

zırlamıştır. Bu dönemde kâtiplerin, hâlifelerin bütün kararlarını yazmaları bir gelenek haline gelmişti. Yazışma tekniği gerek biçim gerekse üslup bakımından büyük bir gelişme kaydetmişti. Emevîler'de resmî dil Arapça idi ve divanda kaleme alınan belgeler Arapça yazılıyordu. Ancak 701'de Deyrûlcemâcım Savaşı'nda bütün divanların yanması, Emevîler zamanında divanın nasıl işlediği konusunda bilgi edinilmesini engellemiştir. Ancak Muâviye döneminde belgelerde tahrifata yeltenilmiş olmasından dolayı bunu önlemek için Dîvânü'l-hâtem denilen bir büronun kurulduğu bilinmektedir.

Abbâsîler devrinde divan teşkilâtı mükemmel halini almış, Dîvânü'r-resâil ve'l-inşâ, önemli evrak ve defterlerin yer aldığı devlet divanı olmuştur. Çok gelişmiş bir bürokrasi ve divan geleneğine sahip olan İran'ın tesiriyle Bağdat ilim, sanat ve edebiyatın yanında inşâ ve kitâbetin de merkezi olmuştur. Bu dönemde inşâ ve kitâbette geliştirilen usul ve kaideler, Ortaçağ boyunca meydana çıkan irili ufaklı pek çok İslâm-Türk hânedanınca model alınmıştır.

Abbâsî divan ve inşâ usulü, diğer İslâm devletlerinde de gelenek halinde geliştirilerek devam ettirilmiştir. Ayrıca bu devletler zamanında inşâ ve kitâbette kaydedilen gelişmeler bu konuda yazılan eserlerle sonraki nesillere aktarılmıştır. Fâtımîler zamanında inşâ ve kitâbette önemli gelişmeler olmuştur. Ebû'l-Kâsım İbnü's-Sayraffî (ö. 542/1147), bu konuyla ilgili *Ķānūnū dīvānī'r-resā'il* adlı eserinde geniş bilgi verir. Memlûkler döneminde divanın işleyişine dair Şehâbeddin İbn Fazlullah'ın (ö. 749/1349) *et-Ta'rif bi'l-muştalahī's-şerīf*i, Halîl b. Şâhin ez-Zâhirî'nin (ö. 873/1468) *Zübdetü Keşfi'l-memâlik*'i ve özellikle Kalkaşendî'nin *Şubhu'l-a'sâ* adlı eseri önemlidir. Kalkaşendî eserinde Dîvânü'l-inşâ'nın çalışması ve burada görevli kişiler hakkında etraflıca bilgi vermiştir.

Kullanılan belge çeşitleriyle ilgili genel tabirler kitap, vesika, sak, senet, hüccet, zahîr ve sicilidir. Ükelere göre bazan bunlardan biri daha çok tercih edilirdi. Önceleri devlet belgeleri genelde "kütüb" şeklinde adlandırıldı; daha sonra kütübü'l-hâssa ve kütübü'l-âmme olarak ikiye ayrıldı. Bunlar da konularına göre kitâbü'l-evkâf, kitâbü's-sicil, kitâbü'l-eymân gibi alt bölümlere ayrıldı. Resmî yazışmalara mükâtebât, bununla ilgili büroya da dîvânü'l-mükâtebât deni-

lirdi. Ayrıca mürâselât, resâil ve dîvânü'r-resâil, inşâ ve dîvânü'l-inşâ gibi tabirler de kullanılmıştır.

Kalkaşendî, tayin mektuplarını "vilâyet" başlığı altında değerlendirir. İlgili olduğu konuya göre de "vilâyetü'l-ahd, vilâyetü'd-dîvân, vilâyetü'l-hisbe, vilâyetü'l-Kâhire" gibi ifadelerle yer verir. Muh-telif derecelerdeki tayinler için yaygın olarak kullanılan tabirler ise ahid, taklid, tefvîz, mersûm, tevki' ve menşurdur. Antlaşmalar için ahid, akid ve misâk gibi genel tabirler kullanılmıştır. Ahid özellikle siyasî antlaşmalarda, akid özel sözleşmelerde yaygındır. Misâk kelimesine ise seyrek rastlanır. Ayrıca iktâ tahsisi, vergi antlaşmaları, iş ve ticaretle ilgili belgeler de vardır. Mûsâhemât, daha çok vergi konusunda muafiyeti ve gösterilen kolaylıkları ifade ederdi. Tarhaniyyât ise yaşlı memurları vergiden muaf tutma veya onlara belli bir maaş tahsisıyla ilgili olan belgelerdir.

Hukukî konulara gelince, bunlardan yabancı gayri müslimlerin memleket içinde serbest dolaşım izinlerini ihtiva eden belgelere "eman" denir. Kalkaşendî bunun tarihini Hz. Peygamber zamanına kadar götürür ve Emevî, Abbâsî, Fâtımî ve Memlûkler devrinden örnekler verir. Ortaçağ boyunca hukukî sahada ki gelişmeleri ayrıntılı olarak ele alan Kalkaşendî, bu konuda başlıca şu belgelerden bahsetmiş ve bunlara ait yüzlerce örneği metinler halinde eserine dercetmiştir: Biatlar, akidler, icâzetler, mülattıfât, taklidler, tefvîzler, tevki'ler, vasiyetler, yeminler, vakfiyeler ve fetvalar.

Belgeleri muhtevalarına ve ait oldukları meslek ve kalemlere göre tasnif etmek de mümkündür. Belge türlerinin devletlere ve devirlere göre farklı mânalar kazandığı dikkate alınırsa bunların her birinin tarihî seyir içinde ayrı ayrı incelenmesinin zarureti ortaya çıkar. Meselâ "menşur" terimi, Mısır'da önceleri köylülerin mürur tezkiresi anlamında kullanılıyordu. Abbâsîler'de timar sahiplerine verilen belgelere menşur denilirken Fâtımîler'de belirli tayinler, Ey-yübîler'de ve hatta Selçuklular'da genel olarak tayinler menşurla yapılmıştır. Memlûkler'de ise dirlik imtiyazları menşurlarla verilmiştir. Belgelerde kullanılan yazı türleri hakkında yeterince ilmi araştırma yapılmamıştır. Kalkaşendî'de, Arapça belgelerde bulunan bazı işaretlerin ne mânaya geldiğine dair listeler vardır.

Mağrib'de belge yazımında takip edilen yol daha basittir. Mağrib belgelerinin kayda değer özelliklerinden biri, Muvahhidler döneminde geliştirilen belgenin sıhhatini gösteren özel işaretlerdir. "Alâmet" adı verilen bu işaretler daha sonra kâğıdın baş kısmına, besmele ve salvelenin altına yazılmaya başlanmıştır. Muvahhidler'den Ya'kûb el-Mansûr zamanında (1184-1199) bu işaretler dinar üzerine işlenmiş, Hafsîler döneminde (1228-1574) bunlara "ve's-şükrü lîl-lâh" ibaresi eklenmiştir. Endülü's'te Nasrîler "ve lâ gâlibe illallah" tabirini kullandılar. Önceleri hükümdarların bizzat yazdığı bu özel işaretler daha sonra "sâhibü'l-alâme" unvanlı bir görevli tarafından kaleme alındı. Bu görevli çok defa meşhur âlimlerden biri olurdu. Meselâ İbn Haldûn Tunus'ta bu görevde bulundu.

Fas'ta Muvahhidler'in Sa'dîler'in sonuna kadar kullanıldığı alâmetin sadece yazı stili değişti ve alâmet oldukça zor okunan stillerde yazıldı. Bunda Osmanlı tuğrasının rolü olduğu söylenebilir. Filâlîler döneminde Muvahhidler'in icat ettiği alâmet tamamen terkedildi. Onun yerine hamdele ve salvele arasındaki boş yere yuvarlak mühür işareti konuldu. Kuzey Afrika diplomatiğinin önemli bir özelliği de belgenin sona erdiğini belirtmek için kullanılan, kuyruğu sağa doğru uzatılmış "intehâ" (sona erdi) anlamında bir "hâ"nın bulunmasıdır.

İslâmî devirde İran'da diplomatiğin tarihi, bu yörede Türk devletlerinin kuruluşuna kadar gider. Sâmânîler, İran kültüründen çok yönlü etkilenmiş olmalarına rağmen yazı dili olarak Arapça'yı kullanmışlardır. Gazneli Mahmud'un (999-1030) Farsça'yı resmî dil kabul etmesiyle Farsça diplomatik dili olmuştur. Benzeri bir gelişme Selçuklular döneminde de görülür. Gazneliler'le hilâfet merkezinin yazışmaları Arapça belgelerin Farsça'ya, Farsça olanların da Arapça'ya çevrilmesini zorunlu kıldı. Bunun yanı sıra özellikle İlhanlılar devrinde belirgin olan Türkçe'nin etkisini de zikretmek gerekir.

Farsça belgeler genelde daha önce anılan Arapça belge çeşitleriyle aynıdır. En önemli ayırım, tasdik edici ve emredici belgeler arasında yapılabilir. Birincisi hukukî işleri ve şahitli, kayıtlı belgeleri ihtiva eder. Bu belgeleri düzenleme, İslâm hukukuyla ilgili görevlilerin yetkisi dahilinde bulunurdu. Kabâle, temessük, akid-

nâme, nikâhnâme, vasiyetnâme, vekâletnâme gibi. Bunlardan ayrı olarak emir ihtiva eden belgeler idarî mekanizmanın üst kademesine aittir. Hükümdar veya onun temsilcisi tarafından uygulanır ve divanda kayıtlı bulunur. Kural olarak hükümdarın isteği fermanla ifade edilir. Fermana ilâveten çok çeşitli belgeler için menşur terimi kullanılır. Diğer belge türleri taklid, tefvîd, teslim ve misaldir. Nişan ve mektup tabirleri Timur döneminde ortaya çıkmış ve XVII. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Hükümdarın emirlerine hüküm de denirdi. Kaçarlar döneminde adlandırma belgenin çıktığı makama göre yapılır ve sadece şahin emirlerine ferman adı verildi. Hânedana mensup valilerin emirlerine rakam, diğer yöneticilerin emirlerine hüküm denirdi. Hükümdarların elinden çıkan mektuplar (dest-i hatt-ı hümayun) belge ile diğer yazışmalar arasında bir durumdadır; bunların muhtevası da bir işin bizzat yönetici tarafından yapılmasından gizli mesajlara kadar değişir.

Belgelerde dış şekil muhtevadan daha çok değişikliğe uğramış olup tuğra Selçuklular tarafından kullanılmıştır. Selçuklular döneminde tuğrada hükümdarın ismi ve unvanı bulunurken Moğollar buna "bahadır" ve "üğe manı" (benden bir emirdir) ifadesini eklediler. Tuğra XVII. yüzyıla kadar belli belgelerde kullanıldı ve Buhara hanları ile Altın Orda sultanlarınınca da benimsendi. Akkoyunlu belgelerinde tuğranın yanı sıra damga da yer alırdı. Moğollar bu uygulamaya bir yenilik getirdiler. Uygurlar'dan alınan uygulamada ilk satır içeriden başlıyor ve burada hükümdarın ismi vurgulanıyor, yeni satırın başına "yarlık" kelimesi ekleniyordu. Önemli değişikliklerle birlikte bu uygulama XVII. yüzyıla kadar sürmüştür. Şah İsmâil döneminde bazı belgelerden tuğra çıkarılmış, fakat ilk iki satırın içeriden başlama uygulaması devam ettirilmiştir. Önceleri belgenin altında yer alan mühür belgenin başına konulmaya başlandı.

Orijinal doküman yokluğu sebebiyle Selçuklular'ın kullandığı yazı stili hakkında yeterli bilgi yoktur. Tuğranın kalın uçlu kalemle yazıldığı bu dönemde Abbâsîler zamanında geliştirilen yazı çeşitlerinin kullanıldığı tahmin edilebilir. Bu arada eski bir Farsça satış akdine bakarak ta'lik kullanıldığı söylenebilir. İlhanlılar'dan kalma Moğol belgeleri Uyгур alfabesiyle kaleme alınmış, satır ara-

larına da bunların Arap harfleriyle yazılı şekline yer verilmiştir. Moğol sonrası divanlarda genellikle ta'lik, bazan da sülûs, XVI. yüzyılda ise nesta'likle birlikte şikeste kullanılmıştır.

İran'da ilk zamanlarda belgeler ve yazışmalar Dârü'l-inşâ veya Dîvânü'r-re-sâil denilen yerde hazırlanırken XVII. yüzyıldan itibaren tuğralı belgeler vak'anüvislerin dairelerinde hazırlanmaya başlandı. Kimin hangi tür belgeleri hazırlayacağı tesbit edilmişti. Ferman ihtiva eden belgeler münşîü'l-memâlik, bunun dışındakiler ise vak'anüvisler tarafından hazırlanırdı. Ayrıca defterhâne denilen bürolar da bir kısım belgeleri hazırlamaya yetkiliydiler. Bunların hazırladığı belgeler tuğra taşımazdı.

Divanlarda Farsça bölümlerin yanında Gazneliler'den itibaren yabancı dillerle ilgili bölümler de yer almıştır. Meselâ İlhanlılar'da bu durum açıkça görülür. Bâbürlüler, Osmanlılar'la bazan Arapça bazan da Doğu Türkçesi'yle yazıştılar. Safevîler ise Osmanlıca yazışıyorlardı. Kaçar hânedanı döneminde yabancı ülkelerle yapılan yazışma dili Fransızca idi.

Belgenin Rükünleri. Belgenin ihtiva ettiği unsurlar diplomatik biliminin temel konusudur. İlk dönemden itibaren belgelerin temel unsur ve rükünleri besmele, unvan ve elkâb, hamdele, teşehhüd, salvele, selâm, ba'diye (ammâ ba'd), metin, selâm, tarih, imza ve mühürdür. Besmele, Hz. Peygamber'in mektuplarında devamlı yer verilen ve nâdiren terkedilen temel unsur olup Kur'an'da zikredildiği ve bugün kullanıldığı şekilde uzun olabildiği gibi daha kısa şekilde de yazılırdı. Nitekim 6 (628) yılında Mekkeliler'le yapılan Hudeybiye Antlaşması'nın besmele ile başlamasına Mekke müşrikleri karşı çıkarak "bismikellâhümme" yazılmasını istemişler ve Hz. Peygamber'in tasvibiyle bu şekil yazılmıştır. Başlangıçta bütün belgelerde besmele, hamdele, salvele unsurları bulunduğu halde bunların hangi dönemlerde nasıl bir değişikliğe uğrayarak terkedildiği hususu -meselâ Osmanlı belgelerinde bu rükünlere hiç yer verilmemiştir- araştırılmaya değer bir konudur.

Unvan ve elkâb, mektupların giriş kısımlarının temel unsuru olup daima muhafaza edilmiştir. Metnin kimden kime gönderildiğini belirten bu bölüm, "min fûlân ilâ fûlân" tabirinde en genel ifa-

desini bulur. Kalkaşendî bu tabirin on beş çeşidini tesbit etmiştir. Ayrıca hitap edilen kimseye dua da önemli bir unsur olup her makam ve lakabın kendine has duası vardı. İslâm diplomatiğinde belgelerde şahıslar isimleri, künyeleri, nisbeleri, lakapları ve sıfatlarından (na't-nuût) biri veya birkaçı ile birlikte zikredilmiştir. Emevîler zamanında isim ve künye yeterli görülürken Abbâsîler'de lakap ve sıfat da kullanılmaya başlanmıştır. Memlûkler döneminde ise künye kullanımının çok yaygın olduğu görülmektedir. Devrin en önemli kaynağı Şubhu'l-a^çşâ'da 150'nin üzerinde elkâb, 300'ün üzerinde sıfat zikredilir.

Metin belgenin esasını teşkil eden, belgenin başlangıcı ile bitişini ayıran unsur durumundadır. Metnin üstü belgenin iftitah, altı hâtime kısmıdır. Diplomatik dilinde metin "mâ-beyne's-selâmeyn" şeklinde de ifade edilmektedir. Hâtime kısmında yer alan tarih, mühür ve imza ise metne sıhhat ve geçerlilik kazandıran ve belgenin güvenilirliğini arttıran üç teknik unsurdur. Hicret esas alınarak tarih konulması genellikle Hz. Ömer'le başlamış kabul edilirse de bizzat Hz. Peygamber tarafından hicret esasına göre tarih yazıldığı kaynaklarda zikredilmekte, ilk tarih koyanın Hz. Peygamber olduğu, Halife Ömer'in ona uyduğu belirtilmektedir (Kettânî, I, 257-258). İslâm dünyasında esas olarak hicrî takvim kullanılmakla birlikte nâdiren on iki hayvan takvimi, Yezdicerd takvimi gibi farklı takvimlere de rastlanmaktadır. Kalkaşendî on dokuz eski takvimi eserinde değerlendirmiştir (Şubhu'l-a^çşâ, VI, 234 vd.).

Mührün bizzat Hz. Peygamber tarafından kullanıldığı güvenilir pek çok kaynakta belirtilmiştir. Buhârî'de Enes b. Mâlik'ten rivayet edilen bir hadiste, Resûlullah Bizanslılar'a mektup yazdırmak istediğinde kendisine, "Mektup mühürlü olmazsa okumazlar" denilmiş, o da gümüşten, üzerinde yukarıdan aşağıya doğru "Allah - Resul - Muhammed" kelimelerinin sıralandığı "Muhammed Allah'ın elçisidir" ibaresini ihtiva eden bir mühür kazdırmıştır (Buhârî, "Libâs", 52, 55; Kettânî, I, 253-254). Bu mührü daima hazır bulunduran bir de mühürdar seçmiştir. Mühür kullanmak sünnet olduğu için İslâm ülkelerinde gerek resmî gerekse hususi mahiyetteki belgelerde mühür temel bir unsur olarak yer almış, muhteva ve şekil bakımından çok

ilgi çekici mühürler kazdırılmıştır. İran'da fermanlar ve mektuplar önceleri sultanın tevkîl veya imzasını taşıırken daha sonra mühür kullanılmaya başlandı (XVII. yüzyıl). Kaçarlar döneminde ise mührün yanı sıra bir de tuğra konuldu. Mühür başlangıçta belgenin en altında idi. Safevîler'in ilk dönemlerinde dokümanın en üstüne konuldu; fakat valilerin belgelerinde yine en altta yer alırdı. Kare mührün yanı sıra Timurîlular bazan yuvarlak mühür de kullanırlardı. Farklı konular için değişik mühürlerin kullanılması Safevîler zamanında da yaygındı. Bazı hallerde ise imzalı yüzükler basılırdı. Büyük mühürlerde bazan on iki imamın isimleri de bulunurdu, fakat küçüklerde sadece sultanın adı yer alırdı. Büyük mühürler genelde yuvarlak iken küçükler dikdörtgen şeklinde olurdu.

Belge sûretleri de diplomatiğin önemli bir konusudur. Çeşitli maksatlarla belgelerin mükerrer nüshaları hazırlanıyor veya çoğaltılıyordu. Tarafların ellerinde birer tasdikli nüshanın bulunması gerektiğinde belgeden iki veya daha çok sûret hazırlanıyordu. Nitekim daha hicrî 2. yılda müslümanlarla yahudiler ve diğer unsurlar arasında yapılan Medine sözleşmesi, biri Hz. Peygamber'de diğeri yahudilerde kalmak üzere iki nüsha hazırlanmıştı. Resmî evrakın sûretlerinin defterlere işlenmesi de muâmelât için esastı. Resmî dairelerde hazırlanan esas nüsha ilgili kişiye verilir, bunun ayısı veya özet halinde sûreti defterlere işlenirdi.

Yazı Malzemesi. Kâğıt, kalem, mürekkep, hokka vb. bürokraside kâtiplerce ihtiyaç duyulan temel malzemenin temini, kalitesi, mahiyeti üzerinde İslâm tarihi boyunca titizlikle durulmuştur. Asr-ı saâdet'te Kur'an âyetleri nâzil oldukça derhal kayda geçirilmesi esas olduğundan Hz. Peygamber'in tarifleri ve tavsiyeleri doğrultusunda âyetler kemik, taş, tuğla, kâğıt, deri vb. üzerine yazılmıştır. Çinliler kâğıda, Hintliler beyaz ipeğe, İranlılar ve onlara komşu olması dolayısıyla Araplar da manda, siğir, koyun ve vahşi hayvan derilerine, beyaz taşlara, bakır ve demire, koyun ve develelerin kürek kemiklerine yazı yazmışlardır. Ancak derinin İslâm tarihinde özel bir yeri vardır. Hz. Peygamber yazılarını deriye yazdırmayı tercih etmiştir (Kettânî, I, 206). Abbâsîler döneminde özellikle Hârûnürreşîd devrinden (786-809)

itibaren kâğıdın yaygınlaşmaya başladığı bilinmektedir. Kâğıtların muayyen ebatlara göre kesilmesine "kat" denirdi. Ortaçağ boyunca İslâm devletlerinde yaygın olarak sülûsân, nisf, sülûs, rub' ve sūdüs şeklinde beş muhtelif boy kullanılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Şemseddin Sâmî, *Resimli Kâmûs-ı Fransevî*, İstanbul 1332; C. T. Lewis, *Latin Dictionary*, Oxford 1941; H. G. Liddell — R. Scott, *A Greek-English Dictionary*, Oxford 1968; D. de Vaines, *Dictionnaire de Diplomatie Gatterer, Elementa Artis Diplomaticae*, Göttingen 1765, I-II; Buhârî, "Cihâd", 140, 181, "Libâs", 52, 55; Müslim, "Hac", 74, 424; İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, I, 258-291; İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib* (nşr. Max Grünert), Leiden 1900, tür.yer.; Ceşşiyârî, *el-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, tür.yer.; Sülî, *Edebü'l-küttâb*, tür.yer.; Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc*, Köprülü Ktp., nr. 1072, vr. 9^b-11^a, 18^a; Sâbî, *Rûsûmü dâri'l-hilâfe*, s. 48, 126-127; Batalyevsî, *el-İktidâb ft şerhi Edebü'l-küttâb* (nşr. Mustafa es-Sekkâ — Hâmid Abdülmecid), Kahire 1981-83, I-III; İbn Fazlullah el-Ömerî, *et-Ta'rif bi'l-muştalâhi's-şerif*, Kahire 1312; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a^çşâ*, I-XV; Muhammed b. Abdülhâlik el-Meyhenî, *Destâr-i Debîr* (nşr. Adnan Sadık Erzî), Ankara 1962; Dom Jean Mabillon, *De re diplomatica libri sex*, Paris 1681; Madox, *Fomulare Anglicanum*, 1702; Maffei, *Istoria Diplomatica*, 1722; R. P. Tassin — C. F. Toustain, *Nouveau traité de diplomatique*, Paris 1750-65, I-XV; Schoneman, *Essai de système général de diplomatique*, Hamburg 1801, I-II; Bahâeddin Muhammed Müeyyed el-Bağdâdî, *et-Teveşşül ile't-teressül*, Tahran 1315; Müntecebüddin Bedî, *"Atebetü'l-ketebe* (nşr. Muhammed Kazvîni — Abbas İkbâl), Tahran 1329, tür.yer.; Muhammed Hamidullah, *Documents sur la diplomatie musulmane à l'époque du Prophète et des Khâlifas orthodoxes*, Paris 1935; a.mlf., *el-Veşâ' iku's-siyâsiyye*, Beyrut 1403/1983; Mez, *el-Hağâretü'l-İslâmiyye*, I, 129 vd., 153; Cl. Cahen, *Les Peuples musulmans dans l'histoire médiévale*, Daman 1977, s. 65-80; M. Mustafa el-Azamî, *Küttâbü'n-nebt*, Riyad 1401/1981, s. 23; Selâhaddin el-Müneccid, *en-Nüzûmü'd-diblûmâsiyye fi'l-İslâm*, Beyrut 1403/1983, s. 160, 172; Âbidin Sönmez, *Rasûlullah'ın Diplomatik Münâsebetleri ve Sulh Muâhedeleri*, İstanbul 1984; Mustafa el-Hiyârî, *ed-Devâûn min Kitâbi'l-Harâc ve şinâ'atü'l-kitâbe*, Amman 1986, tür.yer.; Mustafa Fayda, "Hazreti Ömer'in Divan Teşkilâtı", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1986, II, 150-151, 160-161; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1988, tür.yer.; Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtîbü'l-idâriyye* (Özel), I, 199-259, 293-294, 297-301; II, 31-36; Mehmet Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Divânlar (132-232 / 750-847)* (doktora tezi, 1993), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 67, 85-86, 87-89; W. Björkman, "Diplomatic", *El²* (İng.), II, 301-307; G. S. Colin, "Diplomatic", a.e., II, 307-308; H. Busse, "Diplomatic", a.e., II, 308-313.